
Petrov Anna:

A Bábel-Bibel vita hatása Erőss Lajos Vallásbölcsészetiében

The Babel-Bibel (Bible) discussion and its impact on the Philosophy of Religion written by Lajos Erőss of Debrecen

The Eastern Society of Germany approached Friedrich Delitzsch to present a paper on the Bible. His lecture was provocative and unusual and provoked an international discussion. The study attempts to see how Lajos Erőss, a systematic theologian from Debrecen reacted to this contemporaneous issue. From his books it becomes clear that he did not side with those like Volck, Kittel, who rejected the possibility of the impact of other nations on the religious history of Israel. At the same time we may claim that he did not subscribe to Delitzsch's innovative thought carelessly. He did not deem proved that either the Babylonians or Assyrians could have been monotheist. However he does find points of connections to the story of Flood and how Israelite religion itself developed. Therefore he agreed to accept some of the results of historical critical methods, yet as a systematic theologian he found it vital to examine all results also in the life of faith, creeds which we inherited from our ancestors and underlines that all our knowledge, even if seems to be proved by historical methods is partial and fragmented.

Keywords: Dogmatics, Debrecen, Friedrich Delitzsch, Lajos Erőss, Babel-Bibel, historical criticism, philosophy of religion

A vita megindítója

A Német Keleti Társaság felkérte Friedrich Delitzschet¹ egy előadás vagy felolvasás megtartására. Ennek során ő olyan állításokat is tett, melyek tudományosan addig nem voltak bizonyítva, s megvitatva. Előadása során pedig nem közölte, hogy bizonyos állításokat, melyeket ő új felfedezésként mutatott be, korábban már bizonyították. Az

¹ Friedrich Delitzsch (1850-1922) német assziriológus.

özönvíz- és teremtéstörténet Babilonból való származásának lehetősége, tudományos körökben, ekkor már régen ismert feltevés volt. Friedrich Delitzsch elmélete, melyet széles közönség előtt osztott meg, tehát vitát váltott ki. Az emberek szívesen hallgatták a hozzászólásokat, bárkitől és bármily mennyiségben érkeztek is. A különböző oldalakról elhangzó jelszavak szálló igékké lettek. A mindennapokban Hammurabi vagy Nebukadnezár olyan közismert személyekké lettek, mint egy akkor élő közéleti személyiség. Talán pontosan a téma ismertségének és népszerűségének köszönhetően mindenki fel akart szólalni benne. Egyesek elragadtatva a kutatásoktól, bár nem volt szakértelmük, mégis hozzáfűztek véleményeket, vagy épp továbbgondoltak egy-egy érvet. Gyakran pedig ítéleteket mondtak ki teológusok olyan kérdések felett, melyeket csak hírből ismertek, az elhangzottak nagy részét pedig meg sem értették. A hallgatóság között viszont többen hiányos ismeretekkel rendelkeztek az assziriológia területén, s Delitzsch minden szavát úgy fogadták, mintha az a legújabb kutatások eredményeiként hangzottak volna.²

Később előadásai nyomtatott formában is megjelentek. Így még szélesebb körben terjesztette elméletét. Ezek a kiadványok az utókor számára forrásként szolgálhatnak a különböző vélemények megismerésére. Kiderülhet számunkra, hogy a német assziriológus mely állításai kavarthatták fel ennyire a tudományos közéletet. Munkájában először megpróbálja körülírni, hol is lehetett Ábrahám hazája, majd azokat az igehelyeket, bibliai képeket igyekszik felmutatni, amelyek babiloni eredetűek lehetnek. Itt példaként hozza Dávid győzedelme utáni éneket, Ézsaiástól származó próféciákat, képeket, melyek nagy hasonlóságot mutatnak különböző töredékeken, ill. domboorműveken talált szövegekkel. A szerző részletesen foglalkozik Babilon kultúrájával, kiemelkedő adottságaival és szellemi örökségével.

Elérkezik ahhoz a szakaszhoz, ahol Hammurabi törvényeinek szövegét veti össze Mózes kőtábláival, s fedez fel hasonlóságokat. Majd ahhoz a részhez érkezik el, ahol azt tárgyalja, hogy itt is sabba-

tot tartottak. A hetedik nap, az Úrnak napja. Az El-Amarnai leleteket is felhossa, amelyekben szerepel egy vízözön-történet. Két nagy korszakot különböztet így meg a babiloni kultúra: a vízözön előtti és utáni időszakot. Természetesen itt is párhuzamot talál a bibliai elbeszéléssel. Ezt követően a Gilgames eposzt ismerteti az olvasókkal, átér a paradicsom, angyalok, őrangyalok képeire, az ördög ábrázolása-ira.³

A Hammurabi kőtábláin talált három figyelmet felkeltő szó jelentését kezdi boncolgatni, melyek ezek: Jahve az Úr. Majd Ezékiel próféta látomását hasonlítja össze babiloni kőtáblán talált képekkel és szövegekkel, mintha feltétlenül egy közös gyökeret találhatna, hiszen Jahve a népek Istene. Második előadásában szintén érinti ezek a témákat.⁴ Babel bibliai értelmezéséről beszél. Majd megállapítja, hogy a kultúrájuk, elbeszéléseik számos dologban hasonlóságokat mutat.⁵

Az előadását hallgatók közül többen azzal a váddal illették őt, hogy úgy tekint a Dekalógus bizonyos szakaszaira, mintha azok átvett anyagok lennének, emiatt többen támadták őt. Delitzsch utólag tiltakozott: „Senki sem állította, – írja második felolvasásában – hogy a Tízparancsolat akár csak részben is Babilóniából származik, sőt ellenkezőleg, nyomatékosan kiemeltém, hogy oly tilalmak, mint az 5., 6., és 7., az összes embereknél közös önfentartási ösztönből fakadnak”. Elmélete szerint a Genézis 14-ben említett Amrafel azonos Hammurabival.⁶

Nagy magabiztossággal beszél arról a tézisééről is, melyben a bibliai bünbeeséstörténetet, mint feltétlenül babilóniai eredetű átvett történetet tárgyalja. A vallástörténész azt is nagyon jól tudja, hogy a mítoszok, regék, elbeszélések észrevétlenül és szóbelileg terjednek el a különböző népek körében, nem pedig egy tudós szándéka – mesterseges átültetése – révén.⁷

³ DELITZSCH: *Babel and Bibel*, 1-58.

⁴ i.m., 59-66.

⁵ i.m., 67-115.

⁶ DELITZSCH: *Babel und Bibel*, 10.

⁷ i.m., 24

² HORNYÁNSZKY: *A Babel-Bibelvita III.*, 161.

A vallástörténeti eredmények közül a legtöbb port az az újdonság kavart fel, melyet Delitzsch az „Isten” szóval összetett nevekből a babilóniai monotheizmusra vont következtetését építette. A parallel elbeszéléseket megnyirbálta. A történetek önállóságáról, vallásos felfogásának különbözőségeikről sehol egyetlen szó sem esik. Nem hozza fel azokat az igehelyeket, bibliai szakszokat, ahol az olvasó nem találkozik hasonlóságokkal. Ezzel szemben viszont minden olyan igehelyet felhoz, ahol vélt vagy valós hasonlóságokra bukkant. Miután a témát így kifejti, s felsorakoztatja érveit, elérkezik addig a pontig, ahol nyugodtan kimondhatja: egészen egyforma minden Bábelben és a Bibliában.⁸

A valláserkölcsei téren Bábel nemcsak egyenrangú Izráellel, hanem sok tekintetben még felette is áll Izráelnek. A babilóniai vízözöntörténet az olvasó számára még szimpatikusabb is lehet, mint a Genezisz 6-8 leírása. Ebben Xisuthros, látva a rettenetes pusztulást, hangos jajgatásban tör ki, míg Nőé részvétéről semmit sem hallunk. A vérboszszút már Hammurabi korábban eltörölte, a Biblia ellenben ezt a szokást meghagyta, sőt alkalmazta is, ha arra volt szükség és mód. Azonban talán, ami a korának hallgatóit leginkább zavarba ejtette, az Delitzschnek a Jahve névről és a babilóniai monoteizmusról előadott új elmélete volt.⁹

Felolvasását követően, hogy az őt ért támadásokra reagáljon, egy kis kötetet adott ki. Ebben felmutatja, hogy valóban voltak már jóval előtte is emberek, akik ezzel a kérdéskörrel foglalkoztak, s akiknek kutatását ő maga is felhasználta. Azonban azokat a közvélemény eddig nem igazán ismerte. Ám az elhangzottak között nem minden eredmény egy már lezárt kutatásból ered. Vannak új fölfedezések is. Párhuzamot von az asszír és babilóni vallás között, felhozza, hogy a babilóniaknál a „sabbatu” az Isten napja, s hogy ők is magukat Isten választott népének tekintették. Ezt követően pedig a már korábban említett témákkal foglalkozik. Ami nála központi helyen szerepel, az a történeti fejlődés.¹⁰

⁸ uo.

⁹ i.m., 28-50.

¹⁰ i.m., 10-15.

Egy nép nyelvében, történetében, erkölcsében mindig fejlődik. Hasonlóképpen az ószövetségi vallásra, s annak minden intézményére is hasonló megállapítást tesz, vagyis, hogy annak is fejlődnie kell. Így jut el egészen addig a következtetésig, hogy a Jahve-kultusz az idők folyamán folyamatosan fejlődött, s néphez nem kötött, egyetemes szintre csak a keresztyénségben emelkedett. Így a zsidó nép nem tekinthető választott népnek. A bosszúálló Jahve, akiben mindössze a próféták voltak képesek meglátni a kegyelmes és szerető Istent, nem lehet a mai ember hitének tárgya.¹¹

Delitzsch felolvasásait és könyvének megjelenését számtalan bírálat, illetve az ő véleményét megerősítő más mű is született. Például Alfred Jeremias *Das Alte Testament im Lichte des alten Orients* című munkája. Ebben ő a kor legújabb kutatásainak eredményeit tárja fel olvasói előtt. Alaposan bemutatja az asszír és babilóni mitológiát, annak kultuszhelyeit. Ezt követően a babilóni, egyiptomi, etruszk, föníciai teremtetéstörténetet mutatja be. Ahhoz, hogy alaposan tanulmányozni tudja a bibliai teremtetéstörténetet, azt részekre osztja fel, s így próbálja kimutatni annak más teremtetéstörténetekben megtalálható gyökereit. Ennek során rámutat, hogy az Ószövetségben is vannak szakaszok, amelyek feltételezik az állatkörök ismeretét.¹²

A paradicsom képe a babilóni mitológiában is megvolt. Ezen a helyen élt az istenség együtt minden olyan emberrel, akik szoros kapcsolatot ápoltak vele. Ezen a helyen állt az élet fája. Ezt követően Alfred Jeremias is foglalkozik az özönvíz történetével, s ő maga is arra a megállapításra jut, hogy a jelen és jövő világra felosztás az babilóni eredetű, azonban a nagy különbség, hogy a babilóni mítosz nem beszél a pusztulás utáni korról. Azonban a két elbeszélés közötti hasonlóság nagyon szembetűnő.¹³

Delitzsch-csel szemben ő a Tízparancsoltnál nem hangsúlyozza a hasonlóságokat. Kiemeli, hogy a két törvénykönyv között igen nagy különbségek figyelhetők meg. Hammurabi kőtáblái sehol sem említik a felebarát iránti szeretetet. Egyáltalán nem érződik rajta, a

¹¹ HORNYÁNSZKY: *A Bábel-Bibelvita II.*, 83.

¹² JEREMIAS.: *Das Alte Testament im Lichte des alten Orients*, 226-239.

¹³ i.m., 188-203.

vallásos gondolat, bár azt Isten adta számára, ellentétben Mózes kőtábláival, melyeken erősen érezhető a vallásos motíváció.¹⁴

A teológus vélemények

Delitzsch kijelentései sokakban erős ellenérzéseket váltottak ki. Vele szemben felszólal Bezold, aki művében arra törekszik, hogy bizonyítsa, azok a hagyományok, melyeket Delitzsch a babilóniaiaktól átvettként tart számon, nem azok.¹⁵ Lagarde az akkor egyáltalán nem teljesen tisztázott eredetű és jelentésű El (Isten) szót az el (hoz, hez, felé) praepositioval magyarázta. Szerinte El (Isten) = a cél, amely felé minden emberi vágyakozás irányul.¹⁶ Delitzsch ellenfelei a görög (Θεοφιλος, Θεοξενος, Θεοδοσιος), föníciai, arám és arab analógiákra támaszkodnak, amelyekből senkinek sem jutott eszébe monotheizmust kiolvasni. Az „Isten” szónak ilyen alkalmazása valamely névben nem is jelent mást, minthogy az illető név hordozója magát közelebbi érintkezésben tudja az emberek feletti világgal.¹⁷ Többen az assziriológusok válaszára vártak. Azonban az egyértelmű válasz nem érkezett meg gyorsan.

A problémának csak az egyik része volt a Biblia alapján megközelíthető. Nem lehetett döntő érvekkel végzetes csapást mérni az új elmélet kidolgozóira. Be kellett érniük pusztá védelemmel. Sőt egész más mederbe terelték a vitát, mint ahol annak folynia kellett volna. Nem észérveket hoztak fel, nem cáfoltak, hanem amiképpen Delitzsch elvetette a Biblia igazságait, úgy a teológusok közül többen nem vették figyelembe a bebizonyított tényeket, amelyek Babilon felé mutattak. Az emberek válaszokat vártak, ez pedig frusztrált válaszokat eredményezett. Elvesztették azt a fajta nyitottságot, amellyel képesek lettek volna valódi válaszok megfogalmazására.

Szomorú jelenség volt, hogy akadt olyan teológus is, aki azt választotta „fegyveréül”, hogy egyenesen megkérdőjeelte az assziriológiát, mint tudományt. A Bonnban oktató König szavai is erre utal-

¹⁴ i.m., 421-423.

¹⁵ HORNYÁNSZKY: *A Babel-Bibelvita I.*, 20.

¹⁶ HORNYÁNSZKY: *A Babel-Bibelvita III.*, 169.

¹⁷ i.m., 170.

nak. A ránk maradt emlékek, mondja, nem csupa eredeti feljegyzések, hanem jórészt másolatok, amelyeknél nagyon könnyen megtörténhetett, hogy mindenféle hibák csúsztak be. A babilóniai írásnak legalább is 300 különböző értékű jegycsoportja van, egyes jelek különböző helyeken különböző jelentésűek s így igen könnyen megeshet, hogy egész más valamit tartalmaz a szöveg, mint amiről az assziriológusok beszélnek. Az ékiratos táblák legnagyobb része csak összerakva maradt az utókorra. Egy-egy lapot tíz és még több darabból kell összeállítani és nagyon kétséges, hogy helyesen van-e megállapítva a sorrend. A királyok fő törekvése az volt, hogy magukat minél jobban dicsérjék, minél nagyobb dicsőségben ábrázolják. A központban tehát nem az események hű előadása állt. König szándéka nyilvánvaló volt: olvasóinak az assziriológusok iránti bizalmát akarta megrendíteni. Az assziriológiának semmi szava sincs, mint tudomány, hitelt nem érdemel, hiszen a legkezdtelegesebb akadályokkal se tudott idáig megküzdeni.¹⁸ König hamar megkapta a választ. Az assziriológusoknak nem volt nehéz rábizonyítani, hogy csak igen felületes tájékozódás után beszél és semmi joga sincs az assziriológiát kritizálni.

Bár azt ő is készséggel elismeri, hogy az ékiratos emlékek sok, számunkra értékes felvilágosítással szolgálnak az Ószövetség megértéséhez. „Már maga az ásatások szintere számos helyet, melynek az Ószövetségben csupán neve fordul elő, konkrét szemléletességgel mutat be az érdeklődőknek”. „Ha belépünk a városokba, a melyeket az ásatások feltártak, az architektúra, kézművesség alkotásainak mily csodálatos gazdagsága tárul itt szemeink elé. Mennyire kézzel foghatóvá válik pompája és hatalma azoknak az uralkodóknak, akiket az Ószövetség gyakran, mint Előázsia hódítóit emleget”.¹⁹ Tovább lehet menni. „Nem nehéz az antik kultúrának oly momentumait felsorolni, amelyek Babiloniából kiindulva győzelmesen vonultak végig az előttünk ismeretes régi világ tág területein”. Az asztronómiai és matematikai ismereteknek számos részlete, az állatkörnek elrendezése, a körnek 360°-ra való beosztása, az újhhold megjelenésének kiszámítá-

¹⁸ KÖNIG: *Bibel und Babel*, 16.

¹⁹ uo.

sa, a nap- és holdfogyatkozások megfigyelése, a mérték-, súly- és pénzrendszer, a sexagesimális számítási mód, mind Babilonia szellemének terméke és onnan lett más népek közkincsévé.²⁰ De ezzel elérkeztünk egy határig, amelyet nem szabad túllépni. A kultúra terén jelentkező egyéb megegyezéseket, a nyelv és az irodalom körében található közös vonásokat nem lehet a kölcsönnevelés elméletével megmagyarázni. Ami pedig a vallás és az erkölcs körét illeti, ott az összefüggés keresésének semmiféle alapja nincs.²¹

Aki az izráeli és babiloniai kultikus szokásokat, vallásos képzeteket, elbeszéléseket és hagyományokat egymással kapcsolatba hozza és egymásból származtatja, az célját csak akkor érheti el, ha erősza- kos és meg nem engedhető eszközöket ragad magához. Elfelejt, hogy vannak hasonló vallásos gyakorlatok, melyeket az általános emberi hajlam hozott létre a föld egymástól távol élő, különböző szokásokat gyakorló népeinél. Elhallgatja, hogy az izráeli vallásgyakorlásnak fontos szakaszai hiányoznak a babiloniaiaknál; önkényes magyarázattal az ószövetségi szövegeknek olyan értelmezését adja, amire a szerző távolról se gondolt; eltüntet a szövegi sajátosságokat, elsimítja azt a markáns ellentétet, amely a két nép hagyományának szellemében kifejezésre jut; s letagadja, hogy Izráelt az emberiség kultúrtörténetében Istenről és a világról és a kettőnek egymáshoz való viszonyáról szóló felfogása alapján központi hely illeti meg. „Bábelt lehet Előázsia agyának nevezni, de ami a bibliát élteti, az földünket túlszárnyaló tapasztalatból fakadt és így mégis csak annál kell maradnunk: Babelben az emberiség törekedett az ég felé, a bibliában az ég hajol le a szegény emberiség életébe”.²² Könnyen felismerhető, hogy ezen az állásponton Babel-Bibel problémáról tulajdonképp nem is lehet beszélni. Az érintkezések oly alárendelt jelentőségűek, s a szellemi életnek oly annyira a perifériáján mozognak, hogy a két névnek nyomatékos egymás mellé helyezése semmivel sincs indokolva. Babel külön világ, a Biblia külön világ, a kettőnek külső találkozásán kívül semmi köze egymáshoz. Ezzel a kérdést pedig el is intézték.

²⁰ i.m., 21.

²¹ i.m., 20-21.

²² i.m., 54.

Így a teológusok második csoportjánál, akiknek véleménye csak néhány ponttal tér el a fent ismertetett állásponttól, de az a néhány pont éppen elegendő arra, hogy a vita jogosultságát teljesen igazolja.²³ Ők is a kultúránál kezdik. „Babiloniának jelentőségét a régi világ civilizációjára és pedig nem csupán Ázsiára, hanem éppen úgy Európára nézve is, manapság elismerik”.²⁴ Nincs tehát mit csodálkozni, ha a kultúra körében az Ószövetség oly elemeket is felmutat, amelyek Babiloniában is megtalálhatók. A rokonság azonban továbbra is kiterjed. A teremtetéstörténetnél ugyan egyesek túllépnek bizonyos határokat, amikor a Genézis első fejezetét és a babiloniai mítoszt azonosnak tekintik. Mégis „némi érintkezést a két tudósítás között fel lehet fedezni abban a szakaszban, amikor a bibliai elbeszélésben a vizet, amely idáig összefüggő tömeg volt, Isten a boltozat felső és alsó vizre osztja, úgy a babiloniaiban egyike azon két résznek, melyre Marduk Tiámat hulláját hasítja, ezt követően menyboltozatul szolgál”.²⁵

Világosabb az összefüggés a vízözön-történetnél. Itt a bibliai és babiloniai tradíció készfelfogható hasonlóságokat és egyező vonásokat tüntet fel: közös az áradás előzetes megjelentése a megmenekülésre kiszemelt kegyes előtt; a felszólítás, hogy építsen hajót az emberek és állatok számára; a parancs teljesítése; a szárazon élő összes lényeknek megsemmisülése; a hegyen való fennakadás; a madarak háromszoros kiküldése, közöttük a hollónak említése stb.²⁶ A puszta kölcsönnevelésnek még a lehetősége is ki van zárva.

A hasonló vonások mellett igen erősek a két hagyományban az eltérések; a szellem mindkettőjökénél teljesen más és más; Izráel történetében sehol se lehet oly időpontot felfedezni, amelyben az átvétel megtörténhetett volna, hogy a régi Izráel, elejétől fogva a monotheisztikus istenképzetnek hordozója, a gondolkodásával homlokegyenest ellenkező elbeszéléseket elsajátította volna. Csakis párhuzamos, közös őс forrásra visszamenő fejlődést lehet itt feltételezni, régi időből származó közös hagyományt, amely az egyes sémi népeknél, a

²³ VOLCK: *Zum Kampf um Bibel und Babel*, 1903.

²⁴ i.m., 8.

²⁵ i.m., 14.

²⁶ i.m., 17.

közös eredet megtagadása nélkül, nemzeti és vallási sajátosságuknak megfelelőleg másképp alakult ki, a babiloniai talajon természetmíttosszá vált, az izráelieknél ellenben az itt működő szellem befolyása alatt azt a formát nyerte, amelyben a Mózes első könyvének ismert fejezeteiben jelentkezik.²⁷ A héberek a szóbanforgó hagyomány anyagát Abrám vándorlása alkalmával hozták Kanaánba, akinek történeti személyisége Genézis 14 és a babiloniai leletek alapján minden kétségen felül áll. Ily magyarázat mellett semmi ok sincs aggódni az Ószövetség kinyilatkoztatott jellege miatt. Nem veszélyeztetik azt olyan részletek sem, amelyeknél nyilvánvalóan kimutatható a Bábel és Izráel közötti hasonlóság.

Hammurabi kódexének és a Szövetségekönyvnek (Ex 20-23.) egybevetése ugyanazon eredményre vezet, mint a két teremtés- és vízözöntörténet vizsgálata. A megegyezések a jogi szabványok igen tekintélyes száma között ott és a törvény határozatai között itt annyira feltűnők, hogy a kettő összefüggésének gondolata elől nem lehet kitérni. Azonban nagyon sajátos a Szövetségekönyv vallási és erkölcsi tekintetben Hammurabi kódexében hiába keres valaki vallásos gondolatokat; a valóban humánus intézkedések mellett pedig, melyek itt-ott előfordulnak, kegyetlenség és durvaság jut kifejezésre, melyet a Tóra szelleme végleg kiirtott. Az izráelinek és az Izráelen kívülinek találkozása az ószövetségi kinyilatkoztatás jellemét semmikép se érinti. Veszélyben e jellem csak akkor forog, ha valaki a hasonlatosságoknál megállapodik és a mélyenjáró különbségekről tudomást nem vesz.²⁸

Volckkal hasonlóan gondolkodik Kittel. Csak néhány apróbb eltérés vehető észre közöttük. Kittel bátrabban nyilatkozik, mint Volck. „Hogy babiloniai elemek vagy legalábbis babiloniai paralelek vannak a mi bibliai hagyományunkban, abban nem lehet kételkedni”. „Ezt régóta tudjuk és a teológiai tantermekben tárgyaljuk is”.²⁹ Így a Genézis 1. szerinte minden részletében alárendeltje a babiloniai mítosznak. A megoldást ő is a közös ősforrásban találja meg. Szabad

²⁷ i.m., 18.

²⁸ i.m., 28.

²⁹ KITTEL: *Die babylonischen Ausgrabungen und die biblische Urgeschichte*, 24.

még egy lépést közelebb tennünk a kérdéshez, hogy ugyan mi volt ez a végső alapforma és így a közös eredeti? Ez olyan kérdés, amit történeti eszközökkel végérvényesen nem lehet megoldani. Itt is eljutottunk tudásunk határához és hitünk kezdetéhez. A Bibliának nézete, amely hitünknek egy része, számunkra nem babiloniai világnézet, hanem ősrégi egyrészt átél, másrészt Istentől az emberekkel adott és az ő kiválasztott népének körében megőrzött tudósítás.³⁰ Eröss Lajos a vízözön történetével kapcsolatosan megjegyzi, valószínű, hogy a hasonlóságok, megegyezések arra vezethetők vissza, hogy az a sémita nép beköltözése előtt keletkezett, s később innen került át minden sémita nép mítoszába, sőt véleménye szerint még Indiába is. Az izraeliták között többféle alakban volt jelen, míg Mózes első könyvében egybe lett szerkesztve.³¹

Azt vetették fel témaként az assziriológusok számára, hogy a vitákat lecsendesítené, siker esetén az a kutatás, mely az összes eddigi leleteket messze felülmúlná és a sok tévedést és hamis következtetést eloszlatná, ha be tudnák bizonyítani, hogy a közös ősidőkben, ott Keleten csakugyan voltak még emberek, akik a felsőbb istenismeretnek örökségét tisztán megtartották, amely minden bizonynyal egykor az emberek teremtésétől fogva velük együtt adatott.³²

Más utat igyekszik találni a teológusok harmadik csoportja.³³ Samuel Oettli szerint Delitzsch állításainak legnagyobb része az Ószövetségből nem igazolható, az az elfogulatlan kutató előtt rögtön világos. A Genézis 2-3-ban foglalt paradicsomtörténetet csak úgy lehetne a babiloniai hagyománnyal összekapcsolni, ha feltételeznék, hogy az elbeszélés jelenlegi alakja egy régebbi alakra megy vissza, mely tele volt mítikus elemekkel. A Genézis 5-ben felsorolt 10 ősatya és a Berrossusnál található 10 babiloniai őskirály listájában csupán kettőnél lehet esetleges összefüggést megállapítani és így a rokonság nagyon is kérdéses marad. Delitzsch azzal lepi meg a közönséget, hogy a Jahve-nevet három Hammurabi korabeli táblán felfedezte. Ugyan az asz-

³⁰ i.m., 29.

³¹ ERÖSS: *Vallásbölcsészet*, 109.

³² KITTEL: *Die babylonischen Ausgrabungen und die biblische Urgeschichte*, 30-35.

³³ LÁSD: OETTLI: *Der Kampf um Bibel und Babel*, 26-35.

szíriológusok voltak az elsők, akik az olvasás helyessége ellen felszólaltak, de ha Delitzschnek van is igaza, nyugtalankodásra semmi ok sincs. Mert „minden azon fordul meg, hogy mily fogalom fűződik valamely öröklött névhez”. „Vallásilag ép nem veszedelmes a felvétel, hogy az igaz Isten, aki Izraelben jelentette ki magát, valamely már előzőleg ismert nevet mintegy adoptálta és ebbe a vadfába saját kinyilatkoztatásának nemes hajtását beoltotta”. Így arra jutnak kutatásuk során, minden indokolatlan aggályoskodás félretevésével a vallástörténeti kutatásnak szabad kezét kell engedni. A végső következtetésük az, hogy az a Jahve, akivel mi állunk vallásos kapcsolatban, mindenestre csak Izraelben lépett ki a titokzatosság homályából.³⁴

A babilonai monoteizmusról elmondottak szépen hangzanak, de tudományos értékük semmi, vélekedik Oettli. Az emlékek mindennütt a politeizmus képét mutatják. A felhozott babilonai nevekből épp úgy nem lehet az egyisten hitre következtetni, mint a görög nevekből. „Szép és lélekemelő, hogy a magasabb kultúrájú népek körében a kiválóbb szellemeknél a monoteizmus felé törekvő áramlat tapasztalható; de ez rendesen panteisztikus színezetű, s inkább hasonló a sejtésszerű kérdezéshez és kereséshez mint a nagy Ismeretlennek világosan észlelhető kijelentéséhez az emberi szellemen és lelkiismeretben.”³⁵

A babilonai bűnbánati zsoltárok számos olyan részletet tartalmaznak, amelyek hangulat és kifejezés tekintetében erősen emlékeztetnek a bibliai zsoltárokra. De ezekben a költeményekben a bűn feltett érzett fájdalom mégis a külső szerencsétlenség nyomásából fakad és a könyörgőnek áhítatos vágyakozása nem annyira a bűntől, mint a büntetéstől való megszabadulásra irányul. „Bármily emelkedett is az érzelem és annak kifejezése egyes szakaszokban, az isteni szentség és változhatatlan igazságosság ideálja sehol sincs elérve, a bűn gyökere az akaratnak istenellenes irányzatában sehol sincs megragadva, ami a Biblia klasszikus bűnbánati zsoltáiraiban oly erősen előtérbe lép”.³⁶

³⁴ i.m., 26.

³⁵ i.m., 28.

³⁶ i.m., 29.

„Ha lehetséges is, hogy a 7 napból álló hét babilonai mintára megy vissza, mégis Izraelben a sabbath, egészen új, bizonyos cselekvésektől való tartózkodáson túlmenő tartalmat nyert és így nem felel meg a tényeknek, ha valaki a vasárnapban rejlő bőséges áldást Bábel javára írja”.³⁷ Igazságtalanul és elfogultan ítél Delitzsch a babilonai és az ószövetségi erkölcs értékéről. A legjobb esetben a kettőnek egyforma jelentőséget hajlandó tulajdonítani; sőt kijelenti, hogy egyes pontokban amaz túlszárnyalja emezt. Fejtegetésében persze elfeledkezik arról, hogy a tulajdonképpeni kérdés nem az, milyen erkölcsi viszonyok uralkodtak itt vagy ott egy bizonyos időben, hanem hogy mi volt az erkölcsi ideál, amit valamely nép létrehozott és amellyel erkölcsi viszonyait mérlegelte. Delitzsch állításainak túlnyomó része az ószövetségi kutató kezei között szertefoszlik. Ami megmarad, a vízőzön- és teremtéstörténet, arról rég bebizonyították, hogy idegen helyről szakadt Izraelbe. Genézis 1. és a babilonai mítosz egybevetésénél ugyan első pillanatra a kettejőknél érezhető óriási különbségség köti le a figyelmet. De a részleteknek pontos vizsgálata elkerülhetlenné teszi a következtetést, hogy a Szentírás elbeszélése és Bábel hagyománya között csakugyan van összefüggés. Hammurabi kódexének és az ószövetségi törvénynek összehasonlítása szintén világos bizonyítéka a két nép szellemi kapcsolatának.³⁸

Bele kell törődniük így a kutatóknak, hogy Izrael a maga szellemi világának elképzeléseiből több mindenfelét Babiloniától nyert. Ha talán nem is közvetlen, legalább közvetett úton. Bábel már a második évezredben Kr. e. oly messzemenő hatást gyakorolt az előázsiai népekre, hogy ennek révén igen egyszerűen megmagyarázható a babilonai elemeknek Izraelben is érezhető hatása. Az így keletkezett problémának megfejtését a teológusok különböző irányban keresik. „A világról szóló konkrét ismereteknek őskinyilatkoztatáson nyugvó hagyománya, melyet állítólag Izrael tisztán megőrzött, minden más nép ellenben elveszített, üres hipotézis, amelynek történeti igazolására semmi nyomós okot felhozni nem lehet; felette fonák eljárás tehát

³⁷ i.m., 34.

³⁸ OETTLI: *Das Gesetz Hammurabis und die Thora Israels*, 10.

annak elfogadását az íráshoz ragaszkodó rendíthetetlen igazhitűség jeleként feltüntetni”.³⁹

A helyes magyarázat után másfelé kell kutatni, s nem lehet elzárkózni. „Manapság nem járja már, hogy Izraelt a maga vallásával hullámövezte szigeten minden idegen befolyástól elzárva képzelje el valaki; belső és külső történetét csak azon népekkel való összefüggésben és kölcsönhatásban lehet megérteni, amelyekhez tartozott. De minél készségesebben elismerjük a kapcsolatot, annál erősebben megkap a fundamentális előny, amely a Jahve hitet az ő erkölcsi hatásával a többi antik vallások fölé helyezi”.⁴⁰

Isten csakugyan kinyilatkoztatta magát Izraelben, de nem az egész nép, a nagy tömegek, hanem egyes választottak előtt. E választottak a próféták, akiknek hosszas küzdelme végre a népnek gondolkozását is teljesen átalakította. Ezen prófétai kritikán, szerkesztésen ment keresztül az egész, tágabb körből származó régi hagyomány és e gondolkodás, a vallásilag tévútra vezető képeket vagy egyszerűen kiszedte vagy átformálta és jelentéktelenné tette. Így míg egyrészt teljesen kielégítő magyarázatot nyer a babiloniai és az ószövetségi tradíció alakja között észlelhető különbség, másrészt az aggodalom is eloszlik amiatt, hogy a babiloniai paralelek az írás értékét a legkisebb mértékben is veszélyeztetnék. Az imént bemutatott irányzat képviselői az őskinyilatkoztatás elmélete mellett azon felfogás ellen is felszólalnak, mely a Babilóniából kölcsönzött bibliai részek emelkedett színvonalát talán „egy hosszas tisztítási folyamat végeredménye, amelyet Izraelben a pogány mítoszon a reflexió végzett”.⁴¹

A vita hatása Magyarországon

Delitzsch elméletére adott válaszok hazánkban

Magyarországon a kor lehetőségeihez viszonyítva komoly figyelem kísérte a vitát. Több könyvismertető jelent meg a Protestáns Szemlé-

³⁹ i.m., 15.

⁴⁰ i.m., 16.

⁴¹ HORNYÁNSZKY: *A Babel-Bibelvita*, 172.

ben és a Theologiai Szaklapban.⁴² Az újabb eredményeket igyekeztek ismertetni a különböző lapok, évkönyvek hasábjain.⁴³

Ebben a cikkben ezek mindegyikének alapos ismertetésére nem térek ki. Doktori programban történő kutatásom középpontjában Eröss Lajos áll, akinek 1903-ban megjelent „Vallásbölcsházájában” című munkája, mely tankönyv volt az akkori diákságnak. Alapos bevezetőt követően a szerző a sémita, kánaáni vallások eredetét, azok egymásra gyakorolt hatását kezdi el fejtegetni. Érdekes megfigyelni munkájában miképpen vélekedik egy rendszeres teológus a bibliakritika kérdéseiben

Istentan

Istenről nagyon nehéz beszélni, így nagyon nehéz néven is nevezni. A névadás célja napjainkban az, hogy megkülönböztessünk vele, elválasszuk egyiket a másiktól. Régen, a bibliai időkben a név mögött mindig valami lényeg rejtőzött. Isten nevével beszélni így még bonyolultabb. Az Úr neve több, mint egy emberi név, ez az Ő ismertető-

⁴² Sz.n.: *Delitzsch: Zweiter Vortrag über Babel und Bibel*, Protestáns Szemle, 1903, 258-260., IFJ. BARTÓK: *Jeremias, A.: Das Alte Testament im Lichte des alten Orients*, Protestáns Szemle, 1904, 524-528., Sz.n.: *Delitzsch, Fr.: Babel und Bibel*, Protestáns Szemle, 1904, 195-196., VÁRADI: *Babylonia és Assyria*, Protestáns Szemle, 1907, 30-40.; VARGA: *Az ótestamentum a legújabb kutatások világában*, Protestáns Szemle, 1914, 115-129., HORNYÁNSZKY: *H. Zimmern, Biblische und babylonische Urgeschichte*, Leipzig, Hinrichs'sche Buchhandlung 1901. — *Fr. Delitzsch, Babel und Bibel*, Leipzig, Hinrichs'sche Buchhandlung, 1902. — *Barth, Babel und israelitisches Religionswesen*, Berlin, Mayer und Müller, 1902, Theologiai Szaklap, 1902-1903, 157-158.

⁴³ HORNYÁNSZKY: *A Babel-Bibelvita I.*, Theologiai Szaklap, 1903-1904, 1-20; HORNYÁNSZKY: *A Babel-Bibelvita II.*, Theologiai Szaklap, 1903-1904, 81-93.; HORNYÁNSZKY: *A Babel-Bibelvita III.*, Theologiai Szaklap, 1903-1904, 161-179.; HORNYÁNSZKY: *A Babel-Bibelvita IV.*, Theologiai Szaklap, 1903-1904, 249-262.; HORNYÁNSZKY: *A Babel-Bibelvita V.*, Theologiai Szaklap, 1903-1904, 213-216.; HORNYÁNSZKY: *Genesis 1. és a babiloniai teremtésmítosz*, Pozsony 1903; MAHLER EDE: *Babilon és a Biblia*, Budapest 1903; JAUSZ VILMOS: *A biblia és legújabb ásatások* (Magyar Prot. Irodalmi Társaság 1904. évi Emlékkönyve), 1904; MAHLER EDE: *Biblia és babiloni művelődési elemek*, IMIT, Budapest, 1904.; RÉCSEI VIKTOR ALFONZ: *„Babel és Biblia” uti vázlatkönyvemben*, Budapest 1904.

jele. A világon mindenhol az emberek nevet adtak istenüknek. Így tett Izrael is.

1. Azonban ha a szövegkritika állításait egymás mellé helyezzük a dogmatika állításaival, érdekes ellentétekre bukkanhatunk, s akarunk ellenére is megfogalmazódnak kérdések: Isten nevével idegen eredetű szövegekben is találkozhatunk, olyan esetben, amikor az idegen népek a saját istenségükről beszélnek, hogy lehetséges ez?
2. Hogy lehetséges ezt összehangolni a keresztyén, protestáns istentannal?

Már a fejezet kezdetén olvasható szakaszok alapján kijelenthető Erőss semmiképpen nem sorolható azok közé a teológusok csoportjába, akik a témában való mindenféle jártasság nélkül hoztak volna meg ítéleteket. Sőt, a fejezetet azzal kezdi, hogy a tradicionális nézetet a kutatások fényében el kell vetni. Szerinte tarthatatlan az az elgondolás, mely szerint az izraeli vallást kezdetektől egyistenhívő vallásként képzeljük el. Ekkoriban voltak, akik úgy vélték, az izraeliták hite kezdetől fogva monoteista vallás volt, így gondolta ezt Volck és Kittel is. Erőss ezzel szemben úgy látja, ahhoz, hogy a monoteizmus egyáltalán megjelenessen, szükség volt egy szilárd, centralizált politikai hatalomra.

„Ami a monoteizmus előtt az utat megegyengette, az azoknak az erős monarchiáknak politikai fejlődése és kiképződése volt, melyeknek katonai organizációja a hatalmat az államfő kezei között koncentrált, mert a politikai koncentrálódást természetesen követte azután a vallási centralizáció is”.⁴⁴

„...kezdetben a sémiták vallása nem volt más, mint totemizmus, s bizonyos szellemeknek tisztelete...”⁴⁵

Nem különbözött az a környező népek vallásától. Azonban míg Delitzsch arra a következtetésre jut, mint assziriológus, hogy Babilon egyistenhívő nemzet volt, addig Erőss munkájában részletesen leírja, hogy mind a babiloni, asszír, vagy más kánaáni népek több istenben

⁴⁴ Erőss: Vallásbölcsezet, 95.

⁴⁵ i.m.: 96.

hittek. Semmiképpen sem lehet ezeket monoteista vallásoknak tekinteni. A babiloni, asszír népek, amikor erre a területre érkeztek, már egy jól kiépült társadalmi berendezkedéssel találkoztak, akiknek sémita kultúrájára tudtak építkezni minden téren. Azonban nagyon nehéz megmondani, mi melyik kultúrára eredeztethető, vezethető vissza.

Ezen a vidéken az „Él” általános megnevezése az istenségnek, míg a „Baál” névvel egyértelműen annak a vidéknek a védőszellemét nevezték. Gyakran előfordul, hogy helységek neveiben is találkozhatunk ezzel a névvel. A „Jahve” névvel kapcsolatosan megjegyzi, eredete nem ismert, s pontosan nem tudni mikor használta először a nép.⁴⁶ Ezek mellé a férfi istenek mellé gyakran megneveznek női isteneket is, akiknek a forrásokban két jellemvonása mindig kidomborodik, minden élők őszanya, illetve az élet visszavevője is, tehát a halál ura is.

Erőss megjegyzi a különféle bűnbánati himnuszokban, zsoltárokban melyek ezektől a népektől fennmaradtak fellelhetőek párhuzamok az izraeliták által ismertekkel. „Mindenekfelett az azonban igen érdekes bűnbánati himnuszokban és siralmas dalokban, amelyek közül néhány fennmaradt, és biztos sémita eredetűek. Ezen énekek sok helye egyezik hangban és szellemben a héber énekekkel, bár abban a nagyon lényeges pontban mindig különböznek, hogy a Babylon-assyr vallásos költészet még nem monotheisztikus talajon áll... De mert az istenek, ilyenkor is nem mások csak közvetítők, tehát fennmarad az érzés, a sejtelem, egy ismeretlen nagy istenre nézve”.⁴⁷

Itt maga is kijelenti, véleménye szerint egyik sem monoteista vallás. Azonban itt meg kell jegyezni a zsoltárok között is találhatunk olyan szakaszokat, melyek Izrael történetének olyan szakaszában keletkeztek, amely időszakban még az egy nép, egy isten, egy vallás gondolata nem létezett. Maga Erőss is kifejti, hogy Izrael népének hite sem volt kezdetektől monoteista. Felmerül így a kérdés, teljesen

⁴⁶ i.m.: 98.

⁴⁷ i.m.: 117.

igazat adhatunk-e neki ebben az állításában. Abban az esetben igen, ha az utolsó redakciónak, szerkesztésnek idejére gondol, s erre nézve beszél a Zsoltárok monoteisztikus jellegzetességére, azonban akkor ezt a gondolatot részletesebben és pontosabban kifejtethette volna olvasói számára, tudományosan igazolva azokat. Így, ebben a formában, állítása nem helytálló.

Az idézetből az is kitűnhet számunkra, hogy Eröss maga úgy vélte, bár nem jutottak el ezek a népek a monoteizmusig, de meg volt bennük az az érzés, van egy mindennek felett álló erő, isten. Nem jutott el következtetésben addig, amíg Delitzsch elment. Nem lett volna bátorsága szakítani a már elfogadott nézetekkel? Nem gondolom. Ha másik szemszögből nézzük, akkor láthatjuk, nyitott volt, megvizsgált egy kérdést, azonban bizonyítékot arra nézve nem tudott felmutatni, hogy ezek a népek egyistenhívők lettek volna.

A Szentírás kijelentése és inspirációja

Eröss Lajos munkájában azt mondja, a nép történelmével együtt változott és fejlődött valószínűleg a vallás is. Így jutott el addig a pontig, amikor maga kimondhatta: „Jahve” az egyedüli, igaz Isten. Illetve azt fentebb már tárgyaltuk, hogy hasonlóságokat vél felfedezni az izraeli himnuszok és énekek illetve a babiloni és asszír népek zsoltárai között. Azonban nagy kérdésekkel találjuk szembe magunkat:

1. Ha elfogadjuk a tudomány ezen állítását, s azt, hogy különböző korokban keletkeztek az iratok, hogy lehet akkor ezeket összefüggésben értelmezni az isteni ihletettséggel?
2. Ha elfogadjuk, hogy egyes szövegrészek, hagyományok más népek esetében megtalált szövegelemekben is fellelhetőek, és egyes hagyományok közös gyökerekkel rendelkeznek, bizonyosan lehet-e állítani, hogy Isten csak a Szentírás szövegeiben és csak és kizárólag a választott nép számára jelentette ki önmagát?
3. Ezen az úton haladva felvetődhet számunkra az a kérdés, a többi nép emlékeit mondának, mítosznak, legendának hívjuk, biztos, hogy helyesen járunk el ekkor?

A szerző nem beszél külön fejezetben vagy szakaszban a Szentírás ihletettségéről. Ez azért fordulhat elő, hiszen ez a munkája nem rendszeres teológiai mű. Ennek ellenére érezhetjük a felmerülő feszültséget a szakasz tanulmányozása közben. A rendszeres teológus számára, a hívő ember számára ez egy fontos kérdés. A kálvinizmus álláspontja az: a teljes írás Istentől ihletett.⁴⁸ De mégis akkor hogyan lehet a keletkezés és ihletettség kérdését összefüggéseiben jól értelmezni. Az írás isteni eredete nem áll semmiféle összefüggésben az idővel, vallja Eröss, hiszen magában a Bibliában is azt olvashatjuk különböző időkben, különféle módokon szólította meg Isten az embereket, míg nem elküldte közénk Fiát. Így lehet az Isten kijelentése akkor is, ha az Mózesnek szólt, de akkor is, ha különböző részek, különböző korokban élő embereknek megszólítása volt, s azt később élő emberek gyűjtötték össze. Nem az emberen van a hangsúly, hanem az isteni kinyilatkoztatáson. Nem a név a fontos, hanem az isteni cselekedet.⁴⁹

A babiloni teremtetés és vízözön történetével kapcsolatban megjegyzi a szerző: „Valószínű, hogy ez a monda Babilonban, hol sokszor ismétlődtek a legveszedelmesebb víz áradások, még a semita nép beköltözése előtt keletkezett, s később innen ment át minden semita törzs mítoszába, sőt még Indiába is. Az izraeliták között többféle alakban cirkuláris, míg végre Mózes 1. könyvének 15. részében művésziileg egybeszerkesztették”.⁵⁰ Hasonlóan vélekedik tehát Delitzsch-sel a magyar teológus. Miután ezek a népek hosszú ideig éltek együtt egymással, illetve egymás mellett, lehetséges, hogy bizonyos esetekben azonos motívumokat találhatunk. Ha egymás mellé helyezzük őket, akkor ennek a szövegnek az esetében pedig világos, s azonnal szembetűnőek ezek a pontok.

⁴⁸ A szentírás isteni ihletettsége: Kálvin vallja, hogy bár sok minden szájhagyomány által íratott le, mégis az Írásban Isten magát jelentette ki, hogy mindenki számára világos legyen az az út, melyen idnulia kell, nehogy eltévedve, hamis, nem létező istenségek után kezdjen kutatni. Isten kijelenti az embernek önmagát, megismerhetővé válik számára. Ez a Szentírás célja. TÖRÖK: Dogmatika, 46.

⁴⁹ Eröss: Vallásbölcsészet, 116.

⁵⁰ i.m.: 109.

Mózes könyveivel kapcsolatosan, s ezen belül is a törvények szövegei elemzésekor a kutató azzal szembesülhet, hogy azok egy jelentős része Ezsdrás idejéből, a fogság utáni időből származhatnak, s a legrégebbi részei is csak a Kr. e. VIII-VII. századból valóak lehetnek. Nem hagyhatja ezt figyelmen kívül egyetlen kutató sem, aki valamelyest is fontosnak tartja szavai hitelességét, s nem állíthatja azt, hogy minden szöveg Mózesről származhat.⁵¹

Eröss az akkori legújabb kutatási eredményeket is ismerteti olvasóival, melyek fényében kijelenthető, hogy a páska ünnepéhez hozzátartoztak egy bibliai elbeszélést, de annak igazi gyökere nem más, mint a kánaániták aratási ünnepe. A hetedik nap ünnepének eredetét szintén nem Izrael népének körében kell keresni, hanem a kánaáni vallásban. Árpáérés idején volt az első, a búzaérés idején volt a második ünnep, míg szüret idején a harmadik ünnep. „Ezt mind a kánaánitáktól vették át, melyek eredetileg természeti vallás ünnepei voltak... nem volt más jelentése, mint a hála ünnepe az áldását osztogató természeti istennek”.⁵² Hasonló elképzelésekkel találkozhattunk Delitzsh-nél is.

Nagyon érdekes megjegyezni, hogy addig a kánaáni vallások nagy befolyással voltak a nép életére, s a későbbiekben is a békés időszakokban bizony nagy kísértésként ott maradtak, s könnyen elfordult a nép „Jahvetől”. A Bírak könyvében, sőt a Királyok könyvében is, aki figyelmesen tanulmányozza a Biblia szövegét számtalan utalást talál erre nézve. Mivel ezek a népcsoportok gyakorolták a maguk vallását családjaik körében, lakóhelyük környékén, könnyen találkozhattak azokkal a szokásokkal Izrael népének tagjai is. Így áttemelhettek számukra tetsző formákat saját vallásgyakorlatukba. Nem tudta azonban elnyomni a nemzeti vallásfogalom ezeknek a népeknek a természeti, családi, lokál istenségeit. Nem olvashatnánk tiltást a szellemidézéssel kapcsolatban sem, ha nem lett volna Izrael életének egy bizonyos időszakában elterjedt szokás. Ha mindezeket számba vesszük, s az akkoriban megtalált új leleteket, akkor elmondhatjuk

⁵¹ i.m.: 118.

⁵² i.m.: 118.

hosszabb ideig Izrael népe számára Jahve olyan lehetett, mint a szomszédos ország Móáb lakói számára „Kemos” volt.⁵³

Csak később a nemzeti öntudat erősödésével lett uralkodó nézet, hogy nem csupán Izraelnek Istene Jahve, hanem Kánaánnak is egyedüli ura, és az országban minden áldásnak egyedüli osztogatója. Ehhez szükség volt arra, hogy megerősödjön a királyi hatalom, amely rendeletekkel is segítette az egyistenhit terjedését, s az őslakók asszimilálódtak. Ekkor a kánaáni vallások istenségeinek szerepét, funkcióit „Jahve” személyébe olvasztották bele.⁵⁴ Azonban Eröss annak a kérdésnek a tisztázására nem vállalkozik, hogy Isten más vallásokban is kijelentette volna önmagát, vagy a különböző kifejezések, fogalmak tisztázására sem vállalkozik.

Több kérdést is a szakasz tárgyalásakor feltettünk, nézzük meg, milyen választ kaptunk.

1. Eröss számára a Szentírás ihletettsége nem áll összefüggésben az idővel.

⁵³ A sztélé megmenekülése Charles S. Clemont-Ganneau (1846-1923) francia orientalista, Ernest Renan tanítványának érdeme, aki jeruzsálemi tartózkodása alatt értesült Kleintől a kő előkerüléséről. A 124 cm magas, 71 cm széles és mély, felső részén lekerekített fekete bazalt követ 1868. augusztus 19-én fedezte fel a Holt-tengerkeleti partján Frederick Augustus Klein, az elzászi származású jeruzsálemi misszionárius-lelkész, a Jerusalem Mission Society tagja. Kerak térségében utazgatva Dibánba érkeztekor ő volt az első külföldi, aki az ősi, vésett feliratú kőről hallott. A követ az ókori moábi főváros, Dibón (דִּבּוֹן, a mai jordániai Dhiban) mellett, az Arnóntól néhány kilométerre találta meg. A sztélé történelmi, nyelvészeti, írástörténeti és bibliai szempontból egyaránt nagy jelentőséggel bír.

Történelmileg az egyetlen külső forrás, mely megerősíti, illetve kiegészíti a Királyok 2. könyve 3. fejezetében leírt bibliai beszámolót Mésa lázadásáról, az izraeli fennhatóság alóli kiszakadásáról és királyságának megalapításáról. Természetesen, ahogyan ez az ókori közel-keleten szokásos volt, mindkét verzió csak a maga szempontjából fontos eseményeket említ meg. Egyúttal ez az ókori Izraelre vonatkozó leghosszabb eddig ismert Biblián kívüli forrás is. Bibliai szempontból fentiekén túl külön jelentőséggel bír, hogy egész sor bibliai személy- és helységnév is említve van benne, többek között Kemós (*Kámós*), Moáb nemzeti istene, Omri és Dávid, Izrael királyai. Ez a legkorábbi ismert forrása a JHWH Istennévnek is.

⁵⁴ Eröss: *Vallásbölcsészet*, 130.

2. Isten kinyilatkoztatása Jézus Krisztusban a legtökéletesebb.
3. A választott nép hagyományainak gyökereit gyakran más népeknél kell keresni.

Összegzés

Vannak eredmények, melyeket elfogad, sőt bizonyítottnak vél, de nem lehet mindent átgondolás nélkül átvenni az asszíriológiából. A tudományos munka fontos a teológiában, azonban a teológusoknak nem szabad elfeledkezniük a hitről sem.⁵⁵ Szavaiból azonban jól kivehető nem szabad csukott szemmel járni. Ha vannak a tudomány által feltárt eredmények, amelyek közelebb visznek Isten megismeréséhez, segítik az embereket a hit útján, akkor azokat kötelességünk minél jobban megismerni. Nem lehet a tudományokat, kutatókat úgy támadni, ahogy azt König tette. Ezzel nem ér el senki sem tartós eredményt, csak a fejlődés útjába áll.

Munkájából világosan látszódik, mennyire naprakész volt az akkor vallásbölcsezetként ismert tudományág kérdéseivel, új felfedezéseivel, s a tudósok vélekedéseivel. Beépítette azokat saját munkájába is. Mindenképpen haladó szellemiségű kutatóról beszélhetünk. Nem sorolható azok közé a kutatók közé (Volck, Kittel), akik elvetették volna annak a lehetőségét, hogy vannak olyan pontok a Bibliában, amelyen kimutathatóak lehetnének más népek, kultúrák hatásai. Bizonyosan vannak olyan gondolatok, melyeknek gyökereit a környező országokban, kánaáni népeknél is megtalálhatjuk. Ezeknek feltárása segítheti még inkább az adott szakaszok értelmezését.

Azt is elmondhatjuk nem vette át Delitzsch gondolatait mindenféle megfontolás nélkül. Nem látja például bizonyítottnak, hogy akár a babiloniak, akár az asszírok monoteisták lettek volna. Azonban az özönvíz történeténél, a vallásfejlődésnél ő maga is talál kapcsolódó pontokat. Elveti azoknak a teológusoknak a nézeteit, akik mindenféle tudományos munka nélkül cáfolják a kutatások eredményeit, csak azért, mert úgy vélik, ezzel óvhatják meg leginkább a Szentírást. Nagy felelőssége van minden kutatónak, minden korban, hiszen

⁵⁵ i.m.: 131.

ugyanazon bizonyított adatok mentén is teljesen különböző következtetésekre juthatnak el, Eröss így fogalmazza meg ezt: „...az egyéni felfogás előtt mily tág kapuk állanak nyitva a vallásphilosophia mezején, még ott is, ahol már bizonyított történeti adatok világolnak a kutatók előtt”.⁵⁶ Ezzel az állítással mindannyian egyet érhetünk, és talán tovább is vihetjük azzal, ha ezt helyes mederben tudjuk tartani, ez csak előnyünkre válhat, inspirálhatjuk egymást. Teológusként gondolkodva, pedig ez még lényegesebb, hiszen tudásunk csak töredékes.

Eröss szerint sem arról van szó, minden meggondolás nélkül, akár téveszméket is hirdessünk. Azonban Izrael hitének fejlődését látni, észrevenni, miként tárta fel Isten számukra annak a lehetőségét, hogy felismerjék, s kimondják hittel, egyetlen Isten van. Véleménye szerint bár vannak, akik próbálják figyelmen kívül hagyni a legújabb kutatásoknak a bibliai szövegekre vonatkozó eredményeit, de aki egy kicsit is figyel ezekre, az nem mondhatja, hogy Izrael népének vallása a kezdetektől fogva monoteista vallás lett volna.

Munkájában olykor találkozhatunk pontatlan megfogalmazással, olyan szálakkal, amelyeket továbbvihetett volna. Azonban ez semmit sem von le ennek az anyagnak a naprakészségéből. Delitzsch munkája 1902-ben jelent meg, Eröss „Vallásbölcsezet” című kötete 1903-ban már a diákok tanulmányait segítette.

Bizonyos kutatók szerint, így Hornyánszky Aladár véleménye szerint is, a vita nem volt értelmetlen, viszont igazi tanulságai nem a felsorolt érvek és ellenérvek között kereshetők. Két különálló tudomány került egymás mellé, s az így felvetődő kérdésekre választ csakis úgy találhat a kutató, ha egyformán jártas mind a kettőben. A vita nem bontakozhatott ki valójában, mivel a felek nem találtak valódi érintkezési pontokat, gyakran elbeszéltek egymás mellett. A legnagyobb feladat a teológusokra hárul, itt is a fiatalabbakról beszél, hogy elegendő tudást szerezzenek az asszíriológia területéről, s majd azt felhasználva valódi válaszokra találjanak.⁵⁷ Van még egy fontos do-

⁵⁶ Eröss két vallástörténettel foglalkozó személyt említ munkájában Tiele-t és Meyer-t, akinek nézeteik teljesen különböznek. Részletes leírását itt találjuk: Eröss: Vallásbölcsezet, 118.

⁵⁷ HORNYÁNSZKY: *A Babel-Bibelvita V.*, Theologiai Szaklap, 1904, 213-216.

log, melyet cikkében olvashatunk: a hétköznapi emberek számára teljesen ismeretlen állításokkal lépett a nagyközönség elé Delitzsch, bár voltak olyanok is közöttük, melyek egyáltalán semmi újdonságot nem hordoztak magukban. Ez pedig a teológusok hibája volt, mivel hosszú ideje teljesen elszakadtak a közélettől, s mindenki a maga útján haladt. Ez, ahogy a vitából is kiderül, nem mehet így tovább, a teológiának meg kell jeleni a templom falain kívül is.⁵⁸

Varga Zsigmond 1914-ben megjelent cikkében arról ír, milyen módszerek adottak a kutató számára az Ószövetség tanulmányozására. Itt említésre kerül Egyiptom és Babilon helyzete, kultúrtörténeti szerepe Izrael életének folyamatában, melyet a cikk szerzője bizonyítottnak vél. Bemutatja a vallástörténeti kutatás menetét, annak forrásait és folyamatát. Amit 1904-ben Hornyánszky Aladár leírt, hogy olyan teológusokra van szükség, akik mind a teológia, mind más vallások területén is jártasok, képzetek az assziriológiában is, annak olvashatjuk itt a kibontakozását.⁵⁹

A vitának köszönhetően elindult egy folyamat, melynek hatására a teológiának nyitni kellett más tudományok felé.⁶⁰ Más vallásokban is jártas keresztyén teológusok nevelése volt a cél, hogy minél alaposabban tanulmányozhassák a Szentírást. Így nem mondhatjuk, hogy a vitának nem volt értelme. Új utak, elméletek születtek, s arra ösztönözte a kutatókat, más szemszögből tekintsenek rá már ismert kérdé-

⁵⁸ i.m.: 214.

⁵⁹ VARGA: *Az ótestamentum a legújabb kutatások világában*, Protestáns Szemle, 1914, 120-129.

⁶⁰ A témában megjelent más cikkek: Rohoska.: „Babylonia és Assyria vallástörténete”. Sárospatak, 1908. Hornyánszky A.: „Genesis és a babyloniai teremtménymythos”. (Akad évkönyv. 1902/3.); „A prophetai extasis és a zene”. Budapest, 1910. Csengey G.: „Israel története”. 1909. Delitzsch: „Babylonia és Biblia”. Varga Zs.: „Vallásos világnézet és történeti kutatás”. „Az ó-testamentomi zoltárárköltészet összehasonlító a babyloniai zoltárokkal. 1912.; „Az ó-testamentomi vallástörténet assyr-babil. megvilágításban”. 1911.; Galgóczy és Venetianer vitája az „Etnographia” 1906. évfolyamában. Rohoska: „A halotti requiemek babyloniai őstypusa”. „Prot. Szemle” 1906.; Csárszky J.: „Kánaán és Israel”. Budapest, 1900.; Pröhle V.: „A sumétiak nyelve és írása”. („Földr. Közi.” 1912.) Kaulen, ford. Szabó Á.: „Assyria és Babylonia”. Temesvár, 1891. Daxer H.: „A panbabylonismus és az ó-testamentum”. Székács-émlékkönyv. Pozsony, 1912.

sekre is. Napjainkban is időszerűnek tűnik ez a nézőpont. Más vallásokban és tudományokban is jártas teológusok nevelésével nyitni újból a többi tudomány felé.

Felhasznált Irodalom

1. Bartók György Ifj: *Jeremias, A.: Das alte Testament im Lichte des alten Orients*, in: *Protestáns Szemle*, 1904.
2. Delitzsch, Fridrich: *Babel und Bibel*, Leipzig, Hinrich'sche Buchhandlung, 1902.
3. Delitzsch, Fridrich: *Babel and Bible*, Chicago, The Open Court Publishing Company, 1903.
4. Eröss Lajos: *Vallásbölcsészeti*, Debrecen, 1903.
5. Hornyánszky Aladár: A Bábel-Bibelvita I., in: *Theológiai Szaklap*, 1903, 1-20.
6. Hornyánszky Aladár: A Bábel-Bibelvita II., in: *Theológiai Szaklap*, 1903, 81-93.
7. Hornyánszky Aladár: A Bábel-Bibelvita III., in: *Theológiai Szaklap*, 1903, 161-179.
8. Hornyánszky Aladár: A Bábel-Bibelvita IV., in: *Theológiai Szaklap*, 1903, 249-262.
9. Hornyánszky Aladár: A Bábel-Bibelvita V., in: *Theológiai Szaklap*, 1903, 213-216.
10. Jeremias, Alfred: *Das Alte Testament im Lichte des alten Orients*, Leipzig, J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1906.
11. Kittel, Rudolf: *Die babylonischen Ausgrabungen und die biblische Urgeschichte*, Leipzig, 1903.
12. König, Eduard: *Bibel und Babel*, Berlin, M. Warneck, 1903.
13. Oettli, Samuel: *Der Kampf um Bibel und Babel*, 4. Auflage, Leipzig, A. Deichert, 1903.
14. Oettli, Samuel: *Das Gesetz Hammurabis und die Thora Israels*, Leipzig, A. Diechert, 1903.
15. Sz.n.: Delitzsch, Fr.: Zweiter Vortrag über Babel und Bibel, in: *Protestáns Szemle*, 1903, 258-259.
16. Sz.n.: Delitzsch, Fr.: Babel und Bibel, in: *Protestáns Szemle*, 1904, 195-196.
17. Váradi Ferenc: Babylonia és Assyria, in: *Protestáns Szemle*, 1907, 30-40.
18. Varga Zsigmond: Az ótestamentum a legújabb kutatások világában, in: *Protestáns Szemle*, 1914, 115-129.
19. Volck, Wilhelm: *Zum Kampf um Bibel und Babel*, Rostock, 1903.